

Меркотан Л. Й.

аспірантка кафедри української мови
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ГЕНЕЗИС ТЕОРІЇ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ

Однією з найактуальніших теорій, яка все частіше перебуває в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних літературознавців, є теорія інтертекстуальності, апологетом якої вважається М. Бахтін [3], оскільки саме його праця „Проблема змісту, матеріалу та форми у словесній художній творчості” надихнула відомого теоретика постструктуралізму Ю. Крістеву [5; 6] на створення та введення в науковий обіг терміну „інтертекстуальність”. Виникнення проблеми інтертекстуальності є закономірним результатом сучасного розвитку науки про мову, оскільки концепція інтертекстуальності вийшла далеко за межі теоретичного осмислення сучасного культурного процесу, який переживає інтеграцію класичної, неокласичної та постмодерністської наукових парадигм.

Починаючи з 60-х років ХХ ст., відтоді, як категорія інтертекстуальності набула значущості в постструктуралізмі, об'єктом зацікавлення науковців різноманітних напрямів є проблеми інтертексту. Різноманітні погляди на ключові аспекти зазначеної категорії висвітлені в роботах Р. Барта, М. Бахтіна, М. Бологової, Т. Борисової, Б. Гаспарова, Дж. Гопкінса, Ж. Дерріда, У. Еко, Ж. Женет, Л. Жені, І. Лільна, Г. Косікова, Ю. Крістєвої, Ж. Лакан, Є. Левченко, Ю. Лотмана, Ж.-Н. Марі, Н. П'єр-Гро, С. Рабо, М. Ріффатера, О. Ревзіної, М. Фуко, А. Чувакіна та ін. Незважаючи на численні рефлексії з приводу феномену інтертекстуальності, у розвідках міжтекстових взаємодій не досягнуто повної узгодженості, тому важливим, на нашу думку, є дослідження генезису категорії інтертекстуальності, що дасть змогу краще зрозуміти сутність зазначеного явища та простежити шлях його розвитку від зародження ідей інтертекстуальності в середині ХХ століття до сучасних інтерпретацій.

Мета нашої статті полягає в простеженні генезису категорії інтертекстуальності, яка знайшла своє відображення в працях провідних дослідників у різних галузях наукового знання.

М. Ямпольський [15] констатує, що теорія інтертекстуальності базується на „поліфонічному літературознавстві” М. Бахтіна, працях Ю. Тинянова про пародію і дослідженнях анаграм Фердинанда де Соссюра. Розглянемо зазначені розвідки детальніше.

Основи виникнення та розвитку теорії інтертекстуальності були закладені ще в ранніх роботах М. Бахтіна [3; 4]. Однією з теоретичних ідей М. Бахтіна була ідея поліфонічності як основної засади жанру великої прози. Він перший висловив думку про те, що текст пов'язаний особливими відношеннями не тільки з елементами системи мови, але й з іншими текстами. У своїй праці дослідник приходиться до висновку, що „...за кожним текстом стоїть система мови. У тексті їй відповідає все повторене та відтворене й те, що повторюється та відтворюється, все, що може бути

подано поза даним текстом. Проте одночасно кожен текст (як висловлювання) є чимось індивідуальним, єдиним, неповторним, і в цьому весь його сенс... Стосовно цього моменту все, що повторюється й відтворюється, стає матеріалом і засобом. Це дещо виходить за межі лінгвістики й філології. Цей другий момент (полюс) притаманний самому тексту, але розкривається він тільки в ситуації й у ланцюгу текстів (у мовленнєвому спілкуванні цієї галузі). Цей полюс пов'язаний не з елементами (які повторюються) системи мови (знаків), але й з іншими текстами (які не повторюються) особливими діалогічними й діалектичними відношеннями” [4, с. 283-284].

Друга важлива концепція М. Бахтіна – це концепція діалогічності та двоголосся. Термін двоголосся російський літературознавець розумів у двох значеннях. По-перше, двоголосся – це характеристика будь-якого мовлення, бо мова є суспільним феноменом і не може бути нейтральною і позбавленою інтенційного характеру. По-друге, двоголосся – це важливий елемент будь-якого прозового твору і дискурсу, бо на кожному слові залишаються сліди, „маркери” чиеїсь сказаності [9, с. 308]. У своїх текстах М. Бахтін розрізняє одноголосі (монологічні) та двоголосі (діалогічні) висловлювання. Одноголосі висловлювання не позначені „слідами цитувань”, і прикладом таких цитувань може бути професійна мова. Двоголосе слово завжди включає перед-існування іншого голосу й дає змогу почути його відлуння як частину „архітектури” дискурсу. Ідея діалогізму М. Бахтіна дає можливість розглядати текст як невід’ємну ланку безперервного процесу спілкування, а всю світову культуру – як полілог, у якому беруть участь голоси і минулого, і сучасного.

Ще одним вкладом М. Бахтіна у формування теорії міжтекстових зв'язків стали його ідеї про „чуже слово”. Термін „чуже слово” стосується теорії, згідно з якою, всі слова для кожної людини діляться на „...маленький світ своїх слів (які усвідомлюються як свої) та величезний необмежений світ чужих слів” [4, с. 347-348]. „Я живу у світі чужих слів, і все моє життя є орієнтацією в цьому світі, безкінечно різноманітною реакцією на чужі слова, починаючи від їхнього засвоєння (в процесі початкового оволодіння мовленням) та закінчуючи освоєнням багатств людської культури (виражених у слові чи інших знакових матеріалах” [4, с. 347-348]. М. Бахтін вважав будь-який текст діалогічним, тобто є діалогом автора зі всією попередньою та сучасною йому культурою.

Ідеї М. Бахтіна про „чуже слово” та діалогічність стали відправною точкою для побудови сучасної теорії міжтекстових зв'язків.

У дослідженнях вітчизняних лінгвістів, які займаються вивченням праць М. Бахтіна, терміни „поліфонічність”, „чуже слово” були узагальнені поняттям „теорія діалогізму” (І. Арнольд, І. Ільїн).

Біля витоків методологічних засад дослідження інтертекстуальності стоїть також і Ф. де Соссюр. У давній індоєвропейській поезії він виявив особливий принцип складання віршів за методом анаграм. Кожний поетичний текст у цих традиціях будується залежно від звукового складу ключового слова, найчастіше – імені бога (яке зазвичай не називається). Інші слова тексту підбираються таким чином, щоб у них із певною закономірністю повторювалися фонемні ключового слова. Теорія анаграм дозволяє наочно уявити, яким чином інший текст, прихована цитата організовують порядок елементів у тексті й здатні його модифікувати [5, с. 44-45].

Розвідки Ю. Тинянова, присвячені категорії інтертекстуальності, здійснені кризь призму вивчення пародії. Дослідник убачав у пародії фундаментальний принцип оновлення художніх систем, який ґрунтується на трансформації попередніх текстів. Ю. Тинянов розглядає пародію як двоплановий текст, у якому незримо присутній текст-попередник. Зіставлення двох планів і надає пародії сенсу, причому завдяки принциповій розбіжності цих планів у пародійному тексті „...відбуваються глибинні семантичні зсуви, запускається механізм смислотворення” [15, с. 32].

Під впливом ідей М. Бахтіна французька дослідниця семіотики Ю. Крістева сформулувала поняття, яке стало одним із основних категорій постструктурного аналізу, поняття інтертекстуальності, яке означає „...здатність тексту вступати у взаємодію з іншими, викликати асоціації з ними” [8, с. 5]. Ідея „діалогу” М. Бахтіна засвоюється Ю. Крістєвою частково і зводиться лише до діалогу між текстами. З’явившись наприкінці 60-х років ХХ століття (хоч назване ним явище досить давнє), термін здобув популярність завдяки семантиці, що виражала взаємозв’язок текстів і явищ у світовому культурному просторі. Ю. Крістева відкинула традиційні для літературознавства міркування про „авторські впливи” та „текстові джерела”, стверджуючи, що всі знакові системи, від таблиці до вірша, утворюються тим способом, за допомогою якого вони трансформують усі попередні знакові системи. Таким чином, літературна праця є не просто продуктом одного автора, а продуктом його відношень з іншими текстами та з будовою мови.

Ю. Крістева пропонує переглянути загальноприйняті уявлення про літературний текст, виходячи із принципів, запропонованих Ф. де Соссюром в „Анаграмах” (1964), зокрема його „параграматичної” концепції поетичної мови, на основі якої дослідниця висуває три основні тези: „А. Поетична мова – це безкінечний код. Б. Літературний текст подвійний: це письмо-читання. В. Літературний текст – це мережа взаємозалежностей” [7, с. 195]. Авторка акцентує увагу на тому, що ці три твердження дозволяють позбутися уявлення про ізольоване становище поетичного дискурсу, бо літературний текст „...включений до сукупної множини інших текстів: це – письмо-репліка щодо іншого (інших) тексту (текстів). Оскільки автор пише в процесі зчитування більш раннього або сучасного йому корпусу літературних текстів, сам він живе в історії, а життя суспільства записується в тексті” [7, с. 199].

Водночас подвійне авторство інтертекстуальності зумовлює необхідність співвіднесення згаданих підходів: за М. Бахтіним, котрий мав на увазі діалогізм, – це взаємодія суб’єктів, за Ю. Крістєвою – об’єктів [8, с. 5]. Дослідниця підкреслює, що „...будь-який текст будується як мозаїка цитат, будь-який текст – продукт вбирання і трансформації якого-небудь іншого тексту. Тим самим на місце поняття інтерсуб’єктивності стає поняття інтертекстуальності, і виявляється, що поетична мова піддається як мінімум подвійному прочитанню” [6, с. 429]. Мова, таким чином, іде про різні явища: у першому випадку – інтерсуб’єкту взаємодію, у другому – міжоб’єкту. Якщо М. Бахтін дотримувався філософсько-естетичного підходу, то Ю. Крістева – структурно-семіотичного, що постулював ідею „смерті автора”. Такі ж погляди – загибелі автора як творчої індивідуальності – згодом поділяли М. Фуко, Р. Барт, Ж. Дерріда. Згідно з ними, свідомість суб’єкта розчиняється в тексті, який здобуває автономію й існує тепер незалежно від автора, тонучи в морі цитат. „Кожний текст, – стверджує Р. Барт, – виступає як інтертекст; інші тексти існують у

ньому на різних рівнях у більш чи менш розпізнаваних формах: тексти попередньої культури і тексти культури теперішньої. Кожний текст являє собою нову тканину, створену зі старих цитат” [2, с. 115]. Твір сприймається як вишивання по канві взірців, як несподівана мозаїка вже бачених, відомих елементів, об’єднаних у нову єдність. Згідно з поглядами Р. Барта, „...будь-який текст є міжтекстом щодо якогось іншого тексту, але цю інтертекстуальність не слід розуміти так, що у тексті є якийсь походження; усілякі пошуки „джерел” і „впливів” відповідають міфу про філіації творів, текст же виникає з анонімних, невловимих і разом із тим уже читаних цитат – цитат без лапок” [2, 115]. Такий підхід зумовив абсудітизацію тексту як культурного феномену й нівелювання ролі суб’єкта-творця.

Відгомін діалогізму М. Бахтіна відчутний, крім того, в аналізі подвійних структур, який здійснив Р. Якобсон [14]. Одна структура, на думку вченого, відсилає до іншої: код вказує на код, повідомлення – на повідомлення, повідомлення – на код, а код – на повідомлення. Поетична мова неминуче вбирає в себе „чуже”, імплікує його. Отже, визначні ідеї викликають резонанс, генерують інші, корелюються з уже висловленими.

Таким чином, ідея „діалогу” М. Бахтіна набула діаметрально протилежних модифікацій, які зближувалися визнанням того, що текст реагує на інші.

Теорія інтертекстуальності з початку свого виникнення характеризувалася неоднорідністю й продовжувала розвиватися у двох напрямках: М. Бахтіна – і Ю. Крістевої, Р. Барта. Різноманітні погляди на ключові аспекти зазначеної теорії призвели до численних відгалужень, термінологічних розходжень, а з боку Ю. Крістевої – введення нових понять (транспозиція, транстекст), що, проте, не мали такого резонансу, як інтертекстуальність. У російському літературознавстві (завдяки кореляції протилежних підходів) ідеї інтертекстуальності набули значного поширення й розвивалися у визначеному М. Бахтіним напрямку.

Пізніше проблеми інтертекстуальності детально вивчали в літературознавчому (І. Ільїн, Ю. Лотман, І. Смірнов, Н. П’єге-Гро, М. Фуко та ін.), культурологічному (Л. Комісар, А. Устін та ін.) та в лінгвістичному аспектах (О. Золотухіна, Н. Кондратенко, Н. Кузьміна, О. Рябініна, К. Шаповалова, Н. Фатеева та ін.).

Тривалий час інтертекст розглядали лише в межах літературознавчих студій, і лише в останні десятиріччя він став об’єктом вивчення лінгвістів з огляду на те, що „...широка концепція інтертекстуальності, створена саме як літературознавчий і культурно-семіотичний підхід, виявилася важкою для застосування на прикладі конкретного лінгвістичного аналізу” [13, с. 183].

У своїй праці Н. Фатеева [12] розрізняє дві сторони інтертекстуальності – читацьку (дослідницьку) й авторську. Із точки зору читача інтертекстуальність – „...це настанова на (1) поглибленіше розуміння тескту чи (2) вирішення нерозуміння тексту (текстових аномалій) за рахунок встановлення багатовимірних зв’язків з іншими текстами ($T \geq 1$)” [12, с. 16-17]. Із точки зору автора інтертекстуальність – „...це спосіб генезису власного тексту й постулювання власного поетичного „Я” через складну систему відношень опозицій, ідентифікацій та маскування з текстами інших авторів (тобто інших поетичних „Я”)” [12, с. 20].

І. Арнольд, враховуючи різні підходи до тлумачення терміну інтертекстуальність, здійснює певний синтез наукових думок і під цим поняттям

розуміє „...включення в текст або цілих інших текстів з іншим суб'єктом мовлення, або їх фрагментів у вигляді маркованих чи немаркованих, перетворених чи незмінних цитат, алюзій і ремінісценцій” [1, с. 346]. Дослідниця наголошує на взаємодії світоглядів і текстів, акцентує увагу на процесуальності інтертекстуальності.

Заслужують на увагу ідеї П. Торопа, котрий наголошує на необхідності розрізнення поняття „інтекст” та „інтертекст”. Інтекст він пов'язує з тим же джерелом, а інтертекст – не лише з текстовими, а й нетекстовими елементами. На думку вченого, коли мова йде про інтертекст, список джерел не може претендувати на вичерпність чи остаточність, тому дослідник розмежовує поетику інтексту, поетику інтертексту, поетику джерел і поетику „свого – чужого”. Поетику інтертексту він розглядає як комбінацію кількох інтекстів, розрізняючи зовнішню і внутрішню інтертекстуальність. Як підкреслює П. Тороп, „зовнішня інтертекстуальність характеризує можливі контакти готового тексту, його семантичний потенціал, внутрішня інтертекстуальність характеризує породження тексту, принципи поводження з „чужим словом”” [11, с. 55].

М. Ріффатер визначає інтертекстуальність як систему обмежень нашої свободи вибору чи виключень, оскільки саме завдяки відмові від несумісних асоціацій всередині тексту ми приходимо до розуміння їхніх сумісних елементів. Дослідник вважає, що інтертекстуальність є повною протилежністю гіпертекстуальності, оскільки перша будує „впорядковану мережу” обмежень, які стримують читача в напрямку „правильної” інтерпретації, а друга – є „вільним переплетінням” вільних асоціацій [18].

„Стилистический энциклопедический словарь русского языка” за редакцією М. Кожіної визначає інтертекстуальність як текстову категорію, яка „...відображає співвіднесеність одного тексту з іншими, діалогічну взаємодію текстів у процесі їх функціонування й забезпечує прирощення смислу твору” [10, с. 104]. Жоден текст не може виникнути на порожньому місці, він обов'язково пов'язаний з уже наявними текстами.

У довідковому виданні „New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics” натрапляємо на наступне визначення: „Термін „інтертекстуальність” означає ті умови текстуальності, за допомогою яких здійснюються та описуються відношення між текстами, і, в багатьох аспектах він синонімічний терміну „текстуальність”. ... тексти, згідно з визначенням, є фрагментами у відкритому та безкінечному просторі відношень з іншими текстами” [17, с. 620].

„Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.” за редакцією М. Зубрицької узагальнює різні підходи до розкриття сутності терміну інтертекстуальності та подає такі найбільш поширені визначення: „Інтертекстуальність (міжтекстуальність) (фран. *intertextualité*) – термін належить Ю. Крістевій, і означає метод дослідження тексту як знакової системи, що перебуває у зв'язку з іншими системами, а також взаємодії різних кодів, дискурсів чи голосів, які переплітаються у тексті. У. Еко розглядає інтертекстуальність як вид „перекодування”, яке встановлює каркас для пов'язування тексту з іншими подібними текстами. Французький теоретик літератури М. Ріффатер розрізняє інтертекст – сукупність текстів, що повинні співвідноситися із текстом, який розглядаємо, та інтертекстуальність – процес сприймання значення тексту. Представник Женевської

школи феноменологічної критики Ж. Жене звужує термін „інтертекстуальність” до цитування, плагіату та алюзій” [9, с. 608].

На основі систематизації літературознавчих досліджень зазначимо, що під інтертекстом розуміють: внутрішньотекстовий взаємозв'язок різних дискурсів (Л. Дьолленбах, П. Ван де Хевель); будь-який текст як „нову тканину, зітану зі старих цитат” (Р. Барт, В. Лейч, Ш. Гривель та інші); кілька творів, які виявляють схожість елементів і утворюють міжтекстовий простір (І. Смирнов, Н. Фатеева, О. Жолковський); текст, що містить цитати (В. Руднев); підтекст як елемент семантичної структури твору (С. Золян).

Як бачимо, за всю історію свого становлення та розвитку зазначена категорія зазнавала змін свого первісного, наданого йому авторкою, значення. В. Ірвін пише, що цей термін набув майже такої ж кількості значень, скільки є осіб, що його використовують, починаючи з тих, хто залишився вірним первісному значенню цього терміна, і завершуючи тими, хто просто використовує його як модний спосіб говорити про усталені в лінгвістиці терміни [16, с. 228].

Отже, інтертекстуальність є однією з характерних ознак мови художньої літератури. І хоча існує кілька підходів до вивчення інтертекстуальності, а також багато визначень даного поняття, проте спільним є той факт, що інтертекстуальність є важливим культурним явищем, яке стало ознакою сучасності та вимагає ґрунтовних досліджень у галузі лінгвістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность : Сб-к статей / И. В. Арнольд. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1999. – 443 с.
2. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт ; [пер. с фр. / сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова]. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
3. Бахтин М. М. Проблемы содержания, материала и формы в словесном творчестве / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – с. 6-71.
4. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
5. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Жан Бодрийяр ; [пер. С. Н. Зенкип]. – М. : Добросвет, 2000. – 387 с.
6. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман / Юлия Кристева // Французская семиотика : От структурализма к постструктурализму : [пер. с фр., сост., вступ. ст. Г. К. Косикова]. – М. : ИГ Прогресс, 2000. – С. 427-457.
7. Кристева Ю. Избранные труды : Разрушение поэтики / Юлия Кристева : [пер. с фр.]. – М. : РОССПЕН, 2004. – 656 с.
8. Просалова В. Текст у світі текстів Празької літературної школи : [монографія] / Віра Просалова. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2005. – 344 с.
9. Слово Знак Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. : [за ред. М. Зубрицької]. – Львів : Видавництво „Літопис”, 1996. – 633 с.
10. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [под ред. М. Н. Кожинной]. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 696 с.
11. Тороп П. Тотальный перевод / П. Тороп. – Тарту : Тартуский университет, 1995. – 220 с.
12. Фатеева Н. А. Интертекст в мире текстов : Контрапункт интертекстуальности /

Н. А. Фатева. – Изд. 3-е, стереотипное. – М. : КомКнига, 2007. – 280 с.

13. Чернявская В. Е. Лингвистика текста : Поликодовость. Интертекстуальность. Интердискурсивность : [учебн. пособие] / В. Е. Чернявская. – М. : ЛИБРОКОМ, 2009. – 248 с.
14. Якобсон Р. Лінгвістика і поетика / Роман Якобсон // Слово Знак Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. : [за ред. М. Зубрицької]. – Львів : Видавництво „Літопис”, 1996. – С. 359-377.
15. Ямпольский М. Б. Память Тиресия : интертекстуальность и кинематограф / М. Б. Ямпольский. – М. : РИК „Культура”, 1993. – 464 с.
16. Irwin W. Against Intertextuality / William Irwin // Philosophy and Literature. – V. 28. – 2004. – No. 2, October. – P. 227 – 242.
17. The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics. – Princeton University Press, 1993.
18. Twylight T. Textuality, Intertextuality, Hypertextuality / T.Twylight. – 1992 : [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.technorhetoric.net/2.2/features/paralogic/textuality.html>